

Hartmut Rosa

Vallás és demokrácia

HARTMUT

Fordította
Görföl Tibor

ROSA

Vallás és demokrácia

*Rezonanciaelméleti
megfontolások
a nyilvánosságról*

TYPOTEX

A könyv megjelenését a kiadói program keretében
a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Nemzeti
Kulturális
Alap

A fordítás a következő művek alapján készült:

Hartmut Rosa: *Demokratie braucht Religion.*

© 2022 by Kösel Verlag,

a division of Penguin Random House Verlagsgruppe GmbH,
München, Germany

Hartmut Rosa: *Leerer Echoraum oder transformatives Antwortgeschehen?*
Resonanztheoretische Überlegungen zum Verhältnis von
Öffentlichkeit und Religion. In *Öffentlichkeiten.*

Innsbruck/Wien, Tyrola, 2018

Charles Taylor: *Preface.* In *Democracy Needs Religion.*
Cambridge (UK) / Hoboken (USA), Polity Press, 2024

No part of this book may be used or reproduced in any manner
for the purpose of training artificial intelligence technologies or systems.

This work is reserved from text and data mining
(Article 4(3) Directive (EU) 2019/790).

Hungarian translation © Görföl Tibor, 2025

Hungarian edition © Typotex, Budapest, 2025

Utószó © Görföl Tibor, 2025

Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978 963 493 355 7

Kedves Olvasó!

Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!

Újabb kiadványainkról, akcióinkról a www.typotex.hu
és a facebook.com/typotexkiado oldalakon értesülhet.

Typotex Kiadó

Alapította Votisky Zsuzsa, 1989

A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

Felelős kiadó: Németh Kinga

Felelős szerkesztő: Juhász Emese

Szerkesztette és tördelte: Leiszter Attila

Borítóterv: Somogyi Péter

Nyomta és kötötte: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém

Felelős vezető: Szathmáry Attila

ELŐSZÓ

Korunk civilizációja soha korábban nem látott mértékben vonta ellenőrzése alá a természeti környezetet. Egyre inkább tudatára ébredünk mind a környezet emberi uralásának, mind lehetséges (és katasztrofális) veszélyeinek. Csakhogy igen nehéz leépítenünk a világhoz fűződő instrumentális viszonyulásunkat.

Nem csupán arról van szó, hogy ragaszkodunk ahhoz, amit elértünk. Ez a természettel kialakított viszony látványos fejlődést eredményezett, s egyre több olyan árut és szolgáltatást bocsátott rendelkezésünkre, amely fontos számunkra. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy ha már elhelyezkedtünk a fejlődés vágtazó lovának nyergében, nagyon nehéz leszállnunk.

Az előző évtizedben kiadott úttörő könyveinek lapjain Hartmut Rosa elénk tárta társadalmaink és gazdaságaink néhány olyan vonását, amelyek igencsak megnehezítik, hogy új utakat kezdjünk járni. Az egyik legfontosabb ilyen vonást „dinamikus stabilitásnak” nevezi: a mai ipari társadalmak csak akkor tudják megőrizni állandóságukat, ha növekednek, és egyre gyorsabb ütemben haladnak előre.

Ez a tendencia elválaszthatatlan a globalizált kapitalista gazdaságtól. A globalizáció lehetővé teszi, hogy olcsóbban állítsunk elő és adjunk el termékeket, természetesen több vásárlónak is. Mi, a gazdag nyugati országok polgárai úgy tudunk élni ezzel a lehetőséggel, hogy egészében vagy részben a kevésbé jómódú ázsiai országokba helyezzük át a termelésünket. Ehhez azonban hatalmas összegeket kell befektetnünk a szállításba: konténerekre, hajókra, kikötőkre van szükségünk. Más-különbén gazdaságunk szép lassan leáll – amit pontosan megfigyelhettünk a világiárvány után, amikor hiányok és problémák jelentkeztek az ellátási láncban. A kereskedelmi fejlődés kikényszerítette a szállítási eszközök fejlesztését.

Ám a fejlődés nem csupán ilyen módon idéz elő további fejlődést. A gazdasági növekedéssel párhuzamosan egyesek szakmai képességei iránt viszonylag csökkenni kezd a kereslet, másféle képességek iránt pedig növekszik. Az embereket át kell képezni (vagy új munkapiaci szereplőknek kell elsajátítaniuk az új kompetenciákat). Ha a gazdaság nem tartja a lépést ezen a területen, nemcsak visszaesés lehet a következménye, de a munkanélküliség mértékének emelkedése is, amit széles körű elégedetlenség követhet, veszélyeztetve a társadalmi és politikai stabilitást.

Így tehát a növekedés további növekedést kényszerít ki. E téren rendszerszintű mechanizmusok működésének lehetünk tanúi. És a szubjektív vonatkozásokat még meg sem említettük: a tömegtermelés arra csábíthat minket, hogy egyre több mindent szerezzünk meg

magunknak, bútorokat, könyveket, hanglemezeket, okostelefonokat; az olcsó légi közlekedés arra késztet, hogy olyan egzotikus helyekre menjünk nyaralni, amelynek felkeresése addig meg sem fordult a fejünkben.

Hartmut Rosa áttekintette e folyamatok néhány negatív következményét. Ha több mindenre nyílik lehetőségünk, akkor hajlamosak vagyunk jóval több dologba belefogni, többet utazunk, többféle feladatot vállalunk. Közben állandóan időzavarral küszködünk, túlterheltek vagyunk, és próbáljuk utolérni magunkat, igyekszünk nem lemaradni. Tennivalóink listája olyan hosszú, hogy gyakorlatilag lehetetlen elvégezni mindent, amit tartalmaz. Emiatt gyakran lép fel kiégés, amely korunk igen elterjedt rákfenéje.

De a sajátos pszichés katasztrófákon, így a kiégésen túl Rosa arra is fel kívánja hívni a figyelmünket, hogy mindeközben elrekesztjük magunkat a legmélyebb, legfontosabb emberi teljességtől. Miközben eszelősen ellenőrzésünk alatt próbálunk tartani mindent, már nem vagyunk megszólíthatók, nem érint meg minket a világ, amelyet megtapasztalunk; nem szólít meg minket például a zene, a költészet vagy a képzőművészet. Nem nyűgöz le minket, amit a természetben látunk és érzünk, nem ragadnak meg a környezet illatai, sem a szántóföldeken, sem az erdőkben. Hartmut Rosának megvan a saját kifejezése erre a hiányzó tapasztalatra: „rezonanciának” nevezi; a fent említett tapasztalatok rezonálnak bennünk, *átérezzük* az affinitást.

Most már talán érteni kezdjük, miért azt a címet viseli ez a könyv, hogy *Vallás és demokrácia*, s miért ezekre a fogalmakra helyezi a hangsúlyt a szerző.

Elsőként vegyük a „demokráciát”. Ez a kormányzati forma, amely rendkívül fontos és becses számunkra, akik benne élünk, miközben szemlátomást fenyegetésnek van kitéve, mind kívülről (Putyin), mind belülről (Trump és a hasonzorúek másutt), csak akkor működőképes, ha a polgárok figyelmesen és őszintén meg tudják hallgatni egymást, s megértik, hogy mit éreznek, mire törekszenek és mitől viszolyognak a többiek. Jóllehet a nyilvános „vitákban” sokféle vélemény elhangzik, egyre kevesebbekben van meg a készség arra, hogy tényleg meghallgassanak másokat, és megnyíljanak arra, ami a másik belső világában zajlik. A politika szellemisége polgárháborús színezetet kezd ölteni.

Napjainkban, amikor tömegesen indulnak útra menekültek, és komoly erőfeszítések történnek az alkotmányosan rögzített jogokhoz és egyenlőséghez kötődő morális igények kielégítésére, az a központi kérdés, hogy ki igazán tagja valamely közösségnek, kik tekinthetők valódi amerikaiaknak, vagy hamisítatlan elsőrendű amerikaiaknak, franciának, angolnak, québecinek, magyarnak, és így tovább. Egyre több az indulat és a gyűlölet, ezért fokozott mértékben szükségünk van „figyelmes szívre”, mely kifejezést Rosa Salamon királytól kölcsönzi.*

* Az idézet forrása 1Kir 3,9; a Magyar Bibliatársulat újfordítású Bibliájában (2014): „Adj azért a te szolgádnak engedelmes szívet, hogy tudja kormányozni népedet, különbséget téve a jó és a rossz között” – *a szerk.*

A címben szereplő második fogalom a „vallás”. Talán a vallás lenne az egyetlen szféra, ahol megszülethet a rezonancia. Biztos vagyok benne, hogy Rosa nem így gondolja. A kifejezés alkalmazásának még van némi provokatív éle; kétségkívül sok olyan ember él ma, aki rezonál például a természettel, de tudatosan hátat fordított a vallásnak, vagy soha nem is volt vallásos. Miről beszél tehát Rosa? Lehet, hogy tévedek, de a következőképpen értem, amit mond: azt a hívő és nem hívő emberek részéről olykor egyaránt osztott nézetet kívánja megkérdőjelezni, miszerint éles határvonal húzható a vallás és a hitetlenség közé. Az az elfogult tisztelet, amelyet egy „szekuláris” ember érezhet az őserdő szélén, egyáltalán nincs is annyira messze annak a hívőnek az állapotától, aki elfogult tisztelettel lép be a chartres-i székesegyházba. Ha valaki csak ritkán megy templomba, de karácsonykor részt vesz az éjféli misén, nehéz megmondani, mit él át: tapasztalata valahol a vallási és a nem vallási szféra határán helyezkedik el.

A könyv üzenete tehát így foglalható össze: korunk demokráciáiban élő polgárok, figyeljenek – önmagukba zárkózó, önmaguknak is ártó megszállott cselekvésformáikra (az irányítás, a fejlődés, a *több* hajszolására) csak akkor találnak gyógyírt, ha megnyílnak arra, hogy rezonáns tapasztalatok megszólítsák Önöket.

Charles Taylor

VALLÁS ÉS DEMOKRÁCIA

*Tisztelt Hölgyeim és Uraim!**

Először is őszintén köszönetet szeretnék mondani azért, hogy meghívtak az egyházmegyei fogadásra. Nem tagadom, nagyon fontos számomra, hogy párbeszédbe bocsátkozzam a legkülönbözőbb beállítottságú emberekkel, tapasztalatom szerint ugyanis ez a fajta dialógus igen termékeny szokott lenni. Nem utolsósorban elméleti munkásságom szempontjából is – elvégre teoretikus erőfeszítéseim éppen ebből táplálkoznak, és valóban gyakran megfigyeltem, hogy egyházi kontextusokban már nagyon sok mindent előre átgondoltak és életre váltottak abból, amit fáradságos szociológiai okfejtésekkel próbálok összefoglalni. Már csak ezért is nagy öröömömre szolgál, hogy a mostani alkalommal eszmét is tudok cserélni Önökkel, és párbeszédet folytatunk egymással.

Szintén őszinte köszönettel tartozom a kedves bevezetőért és köszöntésért, de nem kevésbé a csodálatos muzsikáért is. Ha az ember a rezonanciáról gondolkodik, valójában szinte nem is talál alkalmasabb háttérret

* A szöveg a Würzburgi Egyházmegye 2022. évi ünnepi ülésén tartott előadás szerkesztett változata.

egy fuvolákra vagy fúvósokra írt darabnál, egyszerűen azért, mert ezekben a zeneművekben közvetlenül át-érezhetővé válnak rezonanciák. Attól, ahogyan ilyen esetekben zene születik, nyomban mozgásba jönnek a dolgok. A kilélegzett levegő, a lélegzetvétel a maga módján rezonanciára lép azokkal, akik a hangszereken játszanak, de a zenészek egymással, a térrel és velünk, az őket hallgatókkal is efféle viszonyba kerülnek.

Kiválóan illik ehhez (és nyomban szeretnék is szív-ből gratulálni hozzá) a mottó, amelyet ehhez az évhez választottak: „Adj nekem figyelmes szívet.” Úgy vélem, a rezonanciáról szóló kötetemnek ez a legfontosabb gondolata, hiszen a könyv szerint a társadalomnak és az egyénnek pontosan erre van szüksége ahhoz, hogy megfelelő személyes életet és megfelelő közös életet tudjunk élni. Ugyanakkor nem szorul magyarázatra, hogy a szívünk valószínűleg egyáltalán nem tud figyelni. Nem feltétlenül csak az egyes emberek hibája, hogy nem figyelmes a szívük. Ahhoz, hogy például ez a fajta zene a rezonancia állapotába helyezzen minket, alkalmas körülményekre van szükség. Ami a mai napon felcsendülő zenét illeti, legelőször is rezonanciában kell lenniük egymással a fuvoláknak vagy a többi fúvós hangszernek. Ha rosszul vannak hangolva, nem lesz könnyű. Nem lehetetlen, de nehezebb lesz. A térbeli viszonyoknak és más környezeti tényezőknek szintén megfelelőnek kell lenniük, ahogy a társas viszonyok sem közömbösek: ha rossz hangulatban vagyunk, ha mi, a zene hallgatói agresszív beállítottságúak vagy levertek vagyunk, még a legszebb zene sem jut el hozzánk.

Ennyiben pedig belátható, hogy a rezonanciáknak sokféle feltételük van, nem csupán jelen alkalommal, a zene tekintetében, de a társadalom összefüggésében is. Különösen egy olyan társadalomban, amelyet legyen szabad a vágtató tétlenség fogalmával jellemezni. A kifejezés két dolgot foglal magában. Egyrészt azt, hogy a társadalom száguld (mégpedig strukturális okokból, egyenesen kénytelen száguldani), másrészt azt, hogy egy helyben marad, megmerevedik. Nem tudja már ugyanis, hogy mi értelme a mozgásának. Ezt a vegyes gyakorlatot nézve egészen alapvetően fejeződik ki, amit szociológiai kutatásaimban megmutatni próbálok.

Ha a társadalom kénytelen szüntelenül növekedni, gyorsulni, előrehaladni, de már nem tudja, hogy mi értelme a haladásnak, akkor válsághelyzetbe kerül. Ekkor pedig az az izgalmas kérdés merül fel, hogy ténylegesen szüksége van-e olyan intézményekre, mint amilyen például az egyház. Erről szeretnék elgondolkodni Önökkel, hiszen a kérdés egyenesen erővel tolakszik elénk, mind egyházi kontextusokban, mind ezen túlmenően szociológiai szempontból: szükségünk van-e ilyesmire? Vagy merő anakronizmus volna az egyház? Csupán egy letűnt társadalom maradványa volna, a világhoz fűződő másfajta viszonyulás hátramaradt lenyomata?

Ha valaki ezt próbálja igazolni, nem nehéz okot találnia arra, hogy azt mondja: igen, valójában már egyáltalán nem illik korunkhoz, amelyben mindenki maga állítja össze a saját vallását, valamiképpen önállóan alkotja meg a külön világképét, de legalábbis vallási pluralizmus uralkodik, vagyis egészen eltérő meggyő-

zódések egészen eltérő értelmezési ajánlatokkal szolgálnak. Egyetemi hallgatóimtól sokszor hallok ilyesmit – azt vágják a fejemhez, hogy éppenséggel különböző fajtájú babonák léteznek, és az egyik történetesen a válás. Kétségtelen, hogy így is lehet értelmezni korunkat. Legalább annyi biztosan kijelenthető, hogy sokféle vallási ajánlat létezik, az államnak pedig nem szabad különösebb jelentőséget tulajdonítania a szervezett vallási intézményeknek, mivel ily módon megsértené a semlegesség parancsát: miért fontos számunkra a vasárnap, ha az csak a keresztényeknek szent, a péntek viszont a muszlimoknak, a szombat a zsidó hitet valló embereknek, más napok pedig más vallások követőinek? Nem lenne jobb, ha mindenki akkor tartana szabadnapot, amikor akar? És nyomban el is indulnak a viták, s természetesen ugyanez a kérdés a karácsonnyal kapcsolatban szintúgy felvethető, és nemkülönben az iskola szempontjából: miért lehet iskolai tantárgy a katolikus hittan, és miért nem lehet a hippi világlátás vagy a *hygge*? Ezek a kérdések könnyen felmerülhetnek, és valóban el is hangzanak, vitákat gerjesztenek. Sőt, kijelenthetjük, hogy az egyház akár megzavarhatja a társadalmi rendet, mivel a vasárnapi munkaszünetre vonatkozó előírás egyszerűen hátrányt jelent a globális gazdasági versenyben. Ha ráadásul azután állandóan kifogások hangzanak el azzal kapcsolatban, hogy az összejeteket kutatási célokra használják fel, akkor szintén a globális versenyben hátráltató tényezővel kerülünk szembe. Akik így vélekednek, azt hangoztatják, hogy ily módon lemaradunk, és nyugodtan kijelenthető, hogy az egyház nem több,

mint anakronizmus, amely mind az ideológiai háztartásunktól, mind a modern társadalom önértelmezésétől idegen, olyan idejétmúlt jelenség, amely kizárólag problémát okoz. Így is megközelíthető az a kérdés, amelyet az imént megfogalmaztam. És őszintén szólva olykor aggodalommal tölt el, hogy benyomásom szerint valamiképpen maguk az egyházak képviselői is osztják ezt a felfogást.

Kissé mellbevágó számomra, hogy időnként beszédbe elegyedem olyan emberekkel, akik elkötelezett tagjai az egyháznak, sőt talán felelős egyházi beosztásban vannak, mégis azt mondják: „Hát igen, mi tagadás, úgy áll a helyzet, hogy valójában már senki nem figyel ránk, és már nekünk is az az érzésünk, hogy talán nincs is mit mondanunk a napjainkra kialakult válságokkal kapcsolatban.” Ilyenkor érdemes lenne egyből visszakérdezni: „De mégis hogyan zajlott a világiárvány idején felcsapó vita, amelynek még mindig nincs vége? Legyen-e kötelező az oltás – igen vagy nem? Be kell-e zárni az iskolákat – igen vagy nem?” Meg tud-e még szólni határozott hangon az egyház, be tud-e még tölteni bármiféle szerepet, van-e még vallási tekintélye, amely révén valami olyat képes elmondani a társadalomnak, amit az egyébként nem tud vagy nem mer kimondani? A válságot egy további tényező is jól érzékelteti, amelyre az egyház belső közegéből hívta fel a figyelmemet valaki, mégpedig az egyik egyetem teológiai karának ünnepségén. Azt mesélte, harminc-negyven évvel ezelőtt még büszkén számolt be arról, hogy az egyház kötelékében dolgozik, amikor megkérdezték tőle, hogy mi a foglal-

kozása – ma viszont már inkább szégyenkezve beszél a munkájáról, vagy megpróbálja azonnal elkerülni a színvallást, például úgy, hogy azt mondja, jótekonysági szervezetnél van állásban. Nagyon érdekesnek találtam ezt a hozzáállást, mert ha már tényleg itt tartunk, akkor ki lehet jelenteni, hogy újabban gondjai támadnak az egyháznak, mégpedig meglehetősen súlyosak.

Ezek után pedig arra szeretnék vállalkozni, hogy meggyőzzem Önöket arról (nem azért, mert történetesen vallásos ember lennék, hanem szociológusi minőségemben), hogy az egyháznak mégiscsak (és bocsássák meg, hogy az összejöveteleinkre alkalmat adó esemény ellenére ilyen kifejezést használok) átkozottul fontos, nagyon jelentős szerepet kell játszania a mai társadalomban. Egészen egyszerűen azért, mert meggyőződésem, hogy az egyháznak van mit nyújtania a társadalmak számára. Különösen annak a társadalomnak, amely a lélekszakadva rohanó mozdulatlanság állapotában van – amiért pedig meglehetősen nagy árat kell fizetnie, hiszen könnyen észrevehető, hogy a társadalom kétségbeesetten keresi a világhoz fűződő viszony, a világban való lét valamilyen alternatív formáját. És mégis hol keresheti annak új formáit, ahogyan kapcsolatba léphet az étellel, sőt a világmindenséggel, a kozmosszal, a természettel is? Hol lehet rátalálni erre az alternatív erőforrásra?

A következőkben azt szeretném bemutatni, hogy a mai társadalom mélyreható válságba került, és ahhoz, hogy esetleg még ki tudjunk lábalni a bajból, nagyon is szükségünk van vallási intézményekre, hagyományokra,

cselekvésformákra, gondolatrendszerekre, meggyőződésekre és szertartásokra. Alapvetően arra szeretnék rávilágítani, hogy társadalmunk vészesen híján van a figyelmes szívnek – nemcsak politikai tekintetben, de minden egyéb lehetséges szempontból. Ezért van szükségünk olyan elgondolásokra, cselekvésformákra és más hasonlókra, amelyek értésünkre adják, mit is jelent egyáltalán, hogy figyelmes a szívünk. A kérdésre adható válasz alkotóelemei nehézség nélkül megtalálhatók vallási kontextusokban.

Első lépésben arra kell vállalkoznom, hogy látleletet adjak társadalmunkról. Való igaz, már gyakran vázoltam efféle látleletet, de most ismét összefoglalom a legfontosabb véleményeket, és talán némileg kiélezetten fogalmazom újra, amit korábban már elmondtam.

Egyesek szerint egyáltalán nem létezik olyan, hogy *a* társadalom, hanem *politikai* események, folyamatok és intézmények vannak, továbbá ezek megfelelői a gazdaság, a vallás, a jog és a sport szférájában, és valamilyeni egymással párhuzamosan létezik. Én viszont úgy gondolom, hogy a társadalom fogalma igenis használható egyes számban, kollektív értelemben, s létezik a társadalom egésze, totalitása, amelyben a különböző intézmények és emberek együttműködnek egymással, valamint eközben alakítják-formálják is egymást. A társadalom alapvető formáját a dinamikus stabilizálódás fogalmával jelölöm. Ekképpen határozom meg a modern társadalmat: valamely társadalom akkor modern, ha csak dinamikusan tudja elérni a stabilitást, tehát ha rendszerszinten és strukturális szempontból folyamatos

növekedésre van utalva ahhoz, hogy újra tudja termelni magát, és megőrizze az intézményes *status quó*t.

Nem állítom, hogy történelmi távlatban kivételes lenne a mai társadalom gyorsulása. E ponton mindig meggyűlik a bajom a történészekkel, akik arra hívják fel a figyelmemet, hogy korábbi társadalmakban is észlelhető a gyorsulás jelensége, hallatlanul nekilendült korszakok hasonlóan léteztek, miként más szférákban szintén sor került növekedésre. És ha a népesség bővülését vagy a civilizációs fejlődést vesszük szemügyre, igazából mindig élénk tűnik valamilyen gyorsulási ív, ezért hát kijelenthető, hogy e téren a modern társadalom csupán csak egy olyan történelmi időhorizontba épül bele, amely már hosszan tartóan fennáll.

Csakhogy említett meghatározásomnak nem az az egyedi vonása, *hogy* a társadalom növekszik, például emelkedik a lakosság létszáma vagy fokozódik a gazdasági termelés, vagy nem arról beszélek, *hogy* különféle vetületeiben gyorsul a társadalom, hanem arról, hogy helyzete megőrzéséhez így *kell* tennie. Max Weber nyomán könnyen belátható ennek igazsága, miután gondolatmenete abból indul ki, hogy a modernitást megelőzően az általunk ismert társadalmak többsége még fedezte a saját szükségleteit. Egészen pontosan tudták, mire van szüksége az embernek ahhoz, hogy életben maradjon. Meghatározott mennyiségű kenyér vagy adott egységnyi gabona szükségeltetik ahhoz, hogy az ember átvészelve a telet; szüksége van ezenfelül nagyjából megállapítható mennyiségű fűtőanyagra, épkezláb házra, néhány ruhadarabra, talán két nadrágra, és akkor

rendelkezésére is áll minden, ami nélkül nem boldogulna. Ezeket a dolgokat pedig rendszeresen biztosítja magának: ha elvásik a nadrág, megfoltozza, ha pedig már nem lehet segíteni rajta, ha már nem lehet megfoltozni, akkor készít magának egy ugyanolyat. Annak persze, amire szükségünk van, nem csupán a ház, a táplálék és a ruházat képezi részét, hanem az is, ami a történelmi vagy a kulturális állapotok függvényében a vallási kultuszhoz, a szertartásokhoz, a templom vagy a papság számára elengedhetetlen. Más szóval a társadalomban megvan annak tudata, hogy mire van szükségünk, ámde ez a tudat természetszerűleg változik a történelem során. Hogy miért változik? Részben a környezeti viszonyoknál fogva, például mert hirtelen ellenség jelenik meg a színen, vagy idővel megváltozik az éghajlat, megfogyatkozik valamilyen nyersanyag, amely pedig nélkülözhetetlen. Minden efféle fejlemény innovációkat hív létre, és persze szintén szerepet játszik, hogy az emberek kíváncsiak, ki akarnak próbálni új dolgokat, és egyszer csak felfedeznek valami izgalmasat, ami, ha beválik, sokszor kulturális innovációvá is alakul, jöllehet nem minden esetben.

Ha tehát történelmi távlatban áttekintjük a társadalmakat, arra jutunk, hogy természetesen sohasem statikus jellegűek, hanem mindig újításokat és változásokat hoznak magukkal, amelyek sokszor gyorsulással és növekedéssel járnak együtt. Úgy vélem, igaza van Ian Morrisnak és más tudósoknak, akik szerint hasznos, ha az energia-háztartásra fordítjuk figyelmünket: az embereknek mindenkor energiára van szükségük ahhoz,

hogy további energiára tegyenek szert. Az energia legfontosabb formája a táplálék, és persze rögtön utána következik a fűtés, legalábbis a mi szélességi körünkben; ennek értelmében mindig az a kérdés merül fel, miként tehetünk szert elegendő energiára ahhoz, hogy átvészeljük a telet. Vagy egyszerűen ahhoz, hogy életben maradjunk. Ezzel összefüggésben a történészek megállapítják, hogy az embereknek (vagy bármely más élőlényeknek) évezredek óta többnyire pont ugyanannyi energiát kellett befektetniük annak érdekében, hogy elérjék a céljukat, például azt, hogy életben maradjanak. Ennélfogva pedig természetszerűleg mindig úgy állt a helyzet, hogy amikor valamilyen felfedezést tettek, mert történetesen kíváncsiak voltak, akkor azon lehetett lemérni, hogy vajon sikerrel jártak-e, hogy onnantól kevesebb erőbefektetéssel tudták előteremteni ugyanazt a mennyiségű energiát. Ha például megsütjük vagy megfőzzük az ételünket (azt követően, hogy már megtanultunk bánni a tűzzel), akkor sokkal csekélyebb erőráfordítással állítjuk elő ugyanazt a mennyiségű energiát az anyagcserénk számára. Ha észre vesszük, hogy ilyen előrelépést tettünk, akkor ezután már óhatatlanul így fogunk eljárni. Ily módon a történelem mentén teljesen világosan végig lehet követni, miként vált lehetségessé, hogy azonos energiamennyiség felhasználásával több energiára tegyünk szert (Morris arról beszél, hogy energiát zsákmányoljunk). Ötletek persze azon az elven is születhetnek, hogy *kevesebb* erőráfordítással próbáljuk előteremteni ugyanazt az energiamennyiséget, amelyre szükségünk van.